

A REGÉNY MINT „ÚJ, S INKÁBB ÚJSZÖVETSÉGI MŰFAJ”

(Ottlík Géza: *Iskola a határon*)

A kimondhatatlan talán az a háttér, amelyből az, amit ki tudtam mondani, jelentést kap.¹

Szótlán tudásunkhoz való visszatérésünk elmúlt idők kultúrájához való visszatérést is jelenthet.²

Az *Iskola a határon* értelmezői általában úgy vélik, hogy Ottlík Géza ebben a regényében egy Istentől távoli és Istentől elhagyott világot ábrázol, amelynek hősei lényegében magukra hagyottan állnak egy bűnös és kegyetlen emberi társadalommal szemben. „A világ, amelynek szerkezete feltárul a regény hősei előtt, egy Istentől távoli, tragikus világ – olvashatjuk egyik mai középiskolai tankönyvünkben –, amelyből Istenhez éppúgy nincs átjárás, mint a civil világhoz.”³ Vagy ahogy egy másik szerzőnk is állítja: „Ottlík nem zárja ki az ideális világ létét – egyfelől a gyermeklét ősteljességének tételezésével, másrészt az »elrejtőzött Isten« hallgatásával –, de ezt az evilágiságban örökre elvesztette az ember, így létezésének alapja sem a transzcendens vigasz, hanem az univerzális anyagi-szellemi folytonosság...”⁴

Egyetlen Ottlík-monográfiánk szerzője, Szegedy-Maszák Mihály szintén meglehetősen kétesnek és bizonytalanak itéli a transzcendens vonatkozások szerepét a regényben, s egyben óva int ezek fontosságának túlbecsülésétől: „Nem vitás, hogy az *Iskola a határon* értelmezését eltorzíthatja a vallásos mellékjelentések túlzott kiemelése. A bevezető rész második [...] fejezetének szavai – »Szeregy bolondozott önmagának, nekem, a világnak, vagy talán egy istennek, aki nézi mindezt« – bizonytalanak mutatják a természetfölötti szerepét a regény világában.”⁵

Szó, ami szó, olykor valóban nem árt óvatosnak lenni. De vajon jogosult a visszafogottság egy olyan író esetében, aki Jézus „nem néven nevezett, de valóságos jelenlétét” alapvetően fontosnak tartja műveinek értéke szempontjából? S vajon tényleg elhanyagolható, vallásos *mellék*jelentésekre utalnak azok a szavak, amelyeket a Vigília körkérdésére válaszoló Ottlík mondott a műveibe „beáramló” Jézussal kapcsolatban? Idézzük: „*Ha Ő [= Jézus] nem áradt bele a mégoly profán, világi jelentésmozzanatokból összerakott művembe – ha másként nem, hát mint szomjúság, halhatatlan vágy, a szarvas kívánczósága a szép hűvös patakra –, akkor nem is hoztunk létre semmit...*”⁶ Egy ilyen sarkított,

¹ L. WITTGENSTEIN, *Vermischte Bemerkungen*, Frankfurt, Suhrkamp, 1984, 472.

² NEUMER Katalin, *Határutak: Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*, Bp., MTA Filozófiai Intézete, 1991, 213.

³ MADOCSEI László, *Irodalom a gimnázium IV. osztálya számára*, Bp., Tankönyvkiadó, 1997, 410.

⁴ MÉSZÁROS Sándor, *Várakozás és bizonyosság = Küszöbök: Az Alföld Sütődő antológiája*, Debrecen, 1986, 154.

⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlík Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994, 120.

⁶ OTTLIK Géza, *Próza* (a továbbiakban: *Próza*), 214.

„vagylagos” megfogalmazás világnézeti hozzáállástól függetlenül arra ösztönzi az embert, hogy megpróbáljon utána járni: vajon a mi eddigi olvasataink voltak túlon túl „óvatosak”, vagy netán az író túlzott az iménti kijelentésében?

Szegedy-Maszák Mihály arról ír, hogy „a keresztyén példázatoság inkább csak sejtetés formájában körvonalazódik” Ottlik regényében, mivel „valamely példázat akkor egyértelműsíthető, ha magánbeszédszerű a zárlata, a befejezése egyetlen magatartást helyesel, végszavai maximaszerűen foglalják össze a történet jelentését”.⁷ Az efféle közvetlen egyértelműség természetesen valóban távol áll Ottlik Géza műveitől. De alighanem az esztétikai hatást keltő alkotások, s így a keresztyén példázatok többségétől is. Pédázatoknak ugyanis olyan, erkölcsi tanítást tartalmazó történeteket, elbeszéléseket szoktak nevezni, amelyek rendszerint jelképek szövedékébe ágyazottan, többnyire sejtetés vagy sugalmazás formájában fejezik ki ezt a bizonyos tanítást.⁸

Maga a *sejtetés* egyszerre utal valaminek a látszólagos hiányára – s ugyanakkor ennek rejtett jelenlétére, valaminek az elhallgatására – s egyben e dolog „néma” kimondására. Vagyis tulajdonképpen arra, amit Ottlik Géza a regény – és általában az irodalmi alkotások – legfőbb tulajdonságának tekintett. „*A regény a hallgatás szövetéből készül*, nem a beszéd fonalából” – hangoztatta például a regényről írott tanulmányában is,⁹ ahol a műveknek ezt az „elhallgatott” és mégis „elkészülő” – azaz érzékelhetetlen és mégis érzékelhető – szövetét lényegében azzal a titokzatos, de mindennél lényegesebb R_1 műépítő modellel azonosította, amely jó esetben az összes többi – általa R_1 -nek, R_0 -nak és R_2 -nek nevezett modellt is áthatja, de amelyről „szintén nem tudunk beszélni”.

„Micsoda ez az R_1 modell?” – kérdezte Ottlik Dickensszel kapcsolatban, hogy aztán kijelentse: „Ez már marad az író titka. Vagy mondhatnánk: ez már az író lelke. Dickens víziója, látomása a világról, belső univerzuma, létének kohéziója, gammasugárzása, atommagja, kozmosza – mondhatnánk, lapáttal hányva a szavakat olyasmi köré, *amiről nem tudunk beszélni*. Hogy mégis megkockáztassunk valamit, egy adatot, Dickensnek erről az R_1 (ismeretlen) modelljéről: alighanem *szeretet* járja át, méghozzá *valódi szeretet*.”¹⁰ A regényt építő többi modellel szemben, amelyek nélkülözik „az élet, az örök élet, a valódi élet” vágyát, ez a modell „létezésünk akármelyik pillanatának egészebb, átfogóbb szövedékét” képezi – fejtegeti tovább az író, újabb és újabb magyarázatokkal kísérletezve, hogy végül ismét megállapítsa: de „ne próbálgassunk rá szavakat. Itt a valóság-nak, a regénynek is rejtett tárnáiba érkezünk: hagyjuk őket nyugton a hallgatás közetiben, járataiban, földalatti tartományaiban...”¹¹

Az Ottlik Gézával foglalkozó tanulmányok nem ok nélkül szólnak a nyelvi megragadhatóságnak lényegében a romantika óta felerősödött és a 20. században különösen aktuá-

⁷ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 101.

⁸ „A példázatból levonható következtetések általában áttételesen, jelképesen jutottak kifejezésre; e jelképek értelmezése az egyes legendák, prédikációk, traktátusok stb. feladata volt, amelyek a példázatot tételek igazolására idézték.” *Világirodalmi lexikon*, X, Bp., 1986, 350.

⁹ *Próza* 84.

¹⁰ *Uo.*, 194–195.

¹¹ *Uo.*, 196.

lissá váló gondjairól, s joggal említik ezzel kapcsolatban az *Iskola a határon* bevezető részének címét, *Az elbeszélés nehézségeit* is. De legalább ilyen joggal szólhatnának egy ezzel a modern nyelvi és nyelvfilozófiai kérdéskörrel érintkező, bár ennél jóval régebbi egyháztörténeti és esztétikai hagyományról, amely bizonyára konkrétan és meggyőzőbben indokolná az Ottlik-művekbe beáramló *hallgatás és valódi szeretet*, illetve az ezekkel együtt emlegetett *Jézus* problémáját.

Ami a *szeretet–Isten* kapcsolatot és ennek a kereszténységgel való összefüggését illeti, erről aligha kell bővebben szólni, hisz az ilyen azonosítás a keresztény vallás alaptételei közé tartozik. „Szeretet az Isten” – olvashatjuk Szent János első levelében is (1Jn 4, 8. 16).

De milyen kapcsolat állhat fenn a *hallgatás és Isten* között, azaz miként értelmezzük azt a hallgató, illetve elhallgatott Jézust, akinek a jelenléte nélkül az Ottlik-művek, úgy-mond, semmit sem érnének?

A szavakkal kimondhatatlan és hallgatással megközelítendő Istennek szintén fontos szerepe van a keresztény vallási hagyományokban. A keleti kereszténység talaján keletkezett apophatikus (negatív) teológia műveiben például számos olyan kijelentéssel találkozunk, amelyek egyrészt Isten megismerhetetlenségéről és szavakkal ki nem fejezhetőségéről, másrészt e meghatározhatatlan Isten *hallgatással* való tiszteletéről szólnak. Mint Nüsszai Szent Gergely is írja: „Isten természete meghatározhatatlan és felfoghatatlan”, „kimondhatatlan és megnevezhetetlen”, és „mivel Isten fölötté áll és magasztosabb minden névvel jelölésnél, megtanultuk, hogy hallgatással tiszteljük azt, aki fölötté áll mind a szónak, mind a megértésnek”.¹² Isten hallgatással való tiszteletére olyan közismert példákat is említhetünk, mint a néma barátok – azaz a karthauziak – rendjének 1084-es megalapítását, illetve a különféle némasági fogadalmakat.

A keresztény felfogás szerint azonban Isten – bár minden logikai és szóbeli jelölés fölött áll – valójában az egyszerű halandókkal is meg akarja ismertetni magát, amire a nem fogalmi információt közvetítő, az empirikus és az érzékfeletti lét határán álló művészet kétségtelenül alkalmasabbnak látszik, mint a hétköznapi racionalitáson és logikán alapuló módszerek. A „szent és varázsos erejű” művészet révén a liturgikus tapasztalat is érthetőbb és részben köznapiabb esztétikai tapasztalattá válhat, de oly módon, hogy az iménti határhelyzetből eredően magában a művészetben is felvetődhetnek bizonyos kifejezésbeli – és gyakran az isteni transzcendenciával összefüggő – problémák. Jól példázhatják ezt a romantikus irodalomnak az „isteni némasághoz” eljutó híres művei, így többek között V. Zsukovszkij *Невыразимое* (A kifejezhetetlen) című költeménye, amelynek hőse a természetben átsugárzó isteni szépség láttán szintén felhagy a maga sorozatos kifejezési próbálkozásaival, mert erről, úgy-mond, már „csak a hallgatás szól érthetően”.

A romantikus művész és az Ottlik-féle író – a köztük levő fontos különbségek ellenére – tehát egyaránt a szó és a némaság, illetve a köznapi és a transzcendens lét határán helyezkedik el. Mint Ottlik mondja Lengyel Péterrel folytatott beszélgetésében, az író „tu-

¹² Viktor BICSKOV, *A bizánci esztétika*, Bp., Gondolat, 1988, 43–44. A negatív teológiáról vö. V. LOSSKY, *La théologie négative de Denys l'Aeropagite*, Paris, 1939; J. PIEPER, *Philosophia negativa: Zwei Versuche über Thomas von Aquin*, München, 1953.

lajdonképpen a szó és a hallgatás *határzónáján* tartózkodik, a senkiföldjén, s csak bebetör a nyelvbe, a tér-idő-anyag rögzíthetőségébe, azzal, amit át tud menteni a nyelven inneni tartalmakból”.¹³ Az ilyen határhelyzet láthatólag sokkal mélyebb és átfogóbb értelmű annál, hogy az író legismertebb művére alkalmazva csupán egy államhatárhoz közeli alreáliskola környékével, vagy, mondjuk, a gyermek- és az ifjúkor határával azonosítsuk, bár a regényben szereplő, változatos jellegű „határ”-motívumoknak természetesen fontos szerepük lehet e mélyebb értelmű határhelyzet érzékeltetésében.

Ottlik Gézánál azonban nemcsak az író él a szónak és a némaságnak, illetve a hétköznapoknak és a transzcendenciának ezen a mezsgyéjén, hanem tulajdonképpen minden ember. Az ő számára a költő vagy az író nem romantikus vátesz, nem próféta, hisz a többiekhez hasonlóan ő is csupán „a létezés szakmában dolgozik”, s „egyszerűen az életet gyakorolja”.¹⁴ Az alkotó ember ugyanolyan „ürge”, mint a többiek, de ezzel együtt – „*mint minden ember*” – ő is „fenség, Északfok, titok, idegenség...”.¹⁵ Az *Iskola a határon* nem-művész hőseihez ezért „a túlvilágról is elérhet a posta”, ahogy ezt a regény bevezető részében, Medve feljegyzéseivel kapcsolatban megtudjuk: vö. „Ez a »he« most azt jelentette, hogy mi a szösz, hát onnét is jár a posta? Mármint a túlvilágról, mert Medve már nem élt.

– Ühm – bólintottam.”¹⁶

Medve feljegyzéseinek ezt a „túlvilági” jellegét az élükön álló *bibliai* idézet, Pál apostol nevezetes szavai is jelzik és megerősítik, többek között azzal is, hogy egészen szokatlan módon, csupa nagy betűvel szedetten állnak a regény szövegében: „NON EST VOLENTIS, NEQUE CURRENTIS, SED MISERENTIS DEI”.¹⁷ Ezzel az írásmóddal csupány néhány alkalommal találkozunk a regényben, de az ilyen előfordulásoknak mindig határozott transzcendens vonatkozásaik vannak. Az első és a harmadik rész címe – NON EST VOLENTIS, illetve SEM AZÉ, AKI FUT – az iménti bibliai idézet latin és magyar szavait ismétlik meg. A második rész címét – a SÁR ÉS HÓT – a szakirodalomban többször tárgyalták már mint a dantei pokolbéli megpróbáltatások, illetve az isteni kegyelem szimbólumait.¹⁸ A bevezető rész elnevezését, AZ ELBESZÉLÉS NEHÉZSÉGEIt mi magunk igyekeztünk egybekapcsolni a szavakkal kifejezhetetlen Isten problémakörével.

A fenti eseteken kívül ilyen írásmód fordul elő például az első rész 7. fejezetében, a nevezetes Trieszti Öböl leírásánál (DOUANE, CASA BOCCANERA), ahol már a helyszín elnevezését is eleve „szimbolikusabban”, azaz eggyel több nagy betűvel írja a szerző (a nyelvtanilag „helyes” *Trieszti-öböl* helyett *Trieszti Öböl* formában). A leírás kezdete ugyancsak jelképes helyre utal – vö. „persze nem a Trieszti Öbölről volt szó okvetlenül,

¹³ *Próza* 203.

¹⁴ *Uo.*, 205–206.

¹⁵ *Uo.*, 205.

¹⁶ OTTLIK Géza, *Iskola a határon*. Bp., Magvető, 1986 (a továbbiakban: IH), 17–18.

¹⁷ IH 21.

¹⁸ Például BALASSA Péter, *Ottlik és a hó* = B. P., *Észjárások és formák*, Bp., Tankönyvkiadó, 1985, 18–36.

csupán ezzel a névvel jelölte meg magának, jobb híján” stb. –, ami arra készlet, hogy az ezután következő sorokat is jelképes síkon értelmezzük: „Az emeletes paloták közül az egyikben vámhivatal működött, s a földszinti árkádsor alatt esetleg ki is volt írva franciául: DOUANE; a középső viszont bankház volt vagy hasonló, emeleti ablakai alatt aranybetűs felírás futott végig: CASA BOCCANERA; de a régi cég fölött lakások voltak, súlyos brokátfüggönyökkel, s mintha ő az egyik ilyen óriási, kazettás-mennyezetes teremben fel-alá topogva várakozott volna, hajóra, futásra, üzenetre.”¹⁹

A DOUANE (= vám) feliratot természetesen a közönséges határállomásokon, s így magában Triesztben is megtalálánk, a regényszövegből kiemelkedő, nagybetűs írásmód azonban ezt a VÁMOT – és az ilyen HATÁRT – a regény világához illő, jelképes értelemmel ruházza fel. Itt, az evilági és a túlvilági lét határán egy emeleti ablakok *alatti* CASA BOCCANERA, azaz FEKETE SZÁJ-HÁZ felirat a transzcendencia sötét, alvilági irányát idézi, míg a *fölötte* elhelyezkedő, „óriási, kazettás-mennyezetes terem” egy ezzel ellentétes irány lehetőségét villantja fel. (Vö. a magyarországi templomépítészetben is ismert, kazettás mennyezetekkel. A mennyezet – mind a keresztény templomépítészetben, mind az ősi, archaikus építészetben – a „mennyekek országát” jelképezi.²⁰)

Az a „hajó, futár vagy üzenet” – vagyis az az újabb „posta” –, amelyre az evilági és túlvilági lét határán topogó hős várakozik, a fokozatos pontosítások eredményeként – vö. „titkos, nehéz *parancs*”, „mintegy *megoldás*”, „esetleg *útmutatás*”²¹ – egy olyanfajta üzenetet ír körül, amely fontos és nehéz ügyekben segít a hősnek dönteni. A hírhozás eszközei és körülményei – a *hajó*, valamint a *hegyek* felől, *csillagos* kancán érkező futár – ezúttal is e posta túlvilági jellegét érzékeltetik, és lényegében arra az isteni kegyelemre utalnak, amelyről az egész regényt átfogó, nagybetűs Pál apostol-idézet is szól, és amely szerint az emberi igyekezeten túl isteni segítségre van szükség az élet dolgainak kedvező alakulásához.

A matematikus képzettségű Ottlik úgy vélte, hogy ha az ember még ebben az egzakt tudományban is hatása és befolyása alatt áll egy tőle független erőnek, akkor ezen az irodalomban sem kell csodálkoznia. „Ha a matematikában is ki vagyok szolgáltatva az akaratomtól független ismeretlen beavatkozás sűgásának, segítségének, helyettem való munkálkodásának – mondotta Réz Pállal folytatott beszélgetésében –, hát maradhatok nyugodtan az irodalomnál...”²²

Az *Iskola a határon* hőseire szintén hat ennek az ember helyett munkálkodó ismeretlen erőnek a sűgása és a segítése, amely a Trieszti Öbölben várakozó Medvéhez a fentebb említett hajó, illetve egy hegyekből érkező, csillagos kancájú futár révén közeledik. A *hajó* már az ókeresztény idők óta a hívők közösségét és az ebben megtestesülő Istent

¹⁹ IH 50.

²⁰ „A ház *imago mundi*”; „A szakrális építkezés csak azt a kozmológiai jelképrendszert vette át és fejlesztette tovább, amely már a primitív lakások szerkezetében is jelen volt”. Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, Bp., Európa, 1987, 47, 52. Vö. még *Szent művészet: Tanulmányok az ars sacra köréből*, vál., szerk. Cs. VARGA István, Bp., Xénia, 1994, 33–48.

²¹ IH 53, 55.

²² *Próza* 34.

jelképezi.²³ A *hegy* nemcsak a kereszténységben, hanem szinte minden vallásban az isteni megnyilatkozásoknak és az Istennel való kapcsolatteremtésnek a színtere: az Úr a Sinai hegyen adja át Mózesnek a tízparancsolatot (Kiv 19–34); Illéssel is „Isten hegyén, a Hórebén” akar találkozni (IKir 19, 8–11); Jézus egyik legfontosabb megnyilatkozása a *hegyi beszéd* (Mt 5, 1–29) stb. Ottlik regényének elején Szeredy is a hegyekbe vonul vissza, hogy problémáira megoldást találjon, továbbá mind neki, mind a társainak egy „erkölcsi *magaslatféle* az a végső menedék”, ahová visszaszorítja őket a neveltetésük.²⁴ Másként szólva, ennek a regénynek a világában „mindig vissza lehet vonulni a rendíthetetlen falak közé, *hegyeinkbe*...”²⁵ Az Ószövetségben szereplő *csillag* képét – „Csillag tűnik fel Jákob (törzsből), jogar sarjad Izraelből” (Szám 24, 17) – a kereszténység Jézus eljövételéről szóló jövődőlésnek tekintette,²⁶ és magát a *csillagos eget* Ottlik is Jézus szinonimájaként,²⁷ illetve az „elérhetetlen”, a „magasztos” és az „örökkévaló” jelképeként emlegette írásaiban.²⁸

A *hajó*, a *hegy* és a *csillag* motívum (számos egyéb motívummal és emblémával együtt) tehát nem néven nevezve, de mégis valóságosan „áramoltatja be” a regény befogadásának folyamatába azt a Jézust, aki így kimondatlanul is megjelenik az ilyen motívumok vallásos és kulturális kontextusát ismerő olvasó számára. Ez a megjelenés nem lineárisan, nem „a beszéd fonalának” egy meghatározott pontján megy végbe, hanem a látszólag különálló mozzanatok néma összekapcsolódása és „szövevé” rendeződése révén, amikor egy más dimenziójú és más természetű „minta”, illetve „kép” rajzolódik ki a mű elsődleges anyagát alkotó „beszédfonalak” pontjaiból. Ezt a mintát egy adott időpillanatban nem lehet kimondani, ezt a mintát *lát*ni kell, s ezért „a regény a hallgatás szövevéből készül, nem a beszéd fonalából”.

Az Ottlik által használt *szöveg* és *fonal* metafora jól érzékelteti a teljességnek és a részlegességnek azt a viszonyát, amely szerinte a művet megelőző és a műbe beáramló túlvilági, néma teljesség (a hallgatás szöveve), illetve ennek tökéletlen, evilági kifejező eszközei (a beszéd fonala) között áll fenn. „Létezésünk alapjai – a hallgatás mélyén – sértetlenül őriznek ép, teljes tartalmakat – mondja például Jézusról szóló vallomásában is. – A nyelv fel tudja bontani roppant összetettségeküket részjelentésekre, érzelmi, indulati, etikai, gondolati, akarati jelentésekre. Ezek az értelmezések mind csonkák, hamisak. Az író a nyelvet nem ebben az értelmező, felbontó funkcióban használja, hanem [...] a világ eredeti épségét és teljességét igyekszik visszaállítani. És ha ez egyáltalán sikerül neki, csak a szövegébe áramló hallgatásokkal sikerülhet.”²⁹

²³ VANYÓ László, *Az ókeresztény művészet szimbólumai*, Bp., 1988, 136–140; TAKÁCS Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*, Bp., 1986, 146–152. Az egyháznak *hajó*ként való felfogásával kapcsolatosak a templom részeinek építészeti elnevezései is: vö. *őshajó*, *keresztihajó*, *mellékhajó*.

²⁴ IH 8.

²⁵ IH 314.

²⁶ VANYÓ, *i. m.*, 167–174.

²⁷ Vö. „Nem néven nevezve kell jelen lenniük – a vers *nem a csillagokról szól, nem Jézusról, nem a költő anyjáról* – hanem valóságosan.” *Próza* 214.

²⁸ Vö. OTTLIK Géza, *Csillag-szórók az éjszakák = Ottlik (Emlékkönyv)*, Bp., Pesti Szalon, 1996, 50–51.

²⁹ *Próza* 240.

A hallgatással egyenértékű, nem lineáris *látásnak* a lineáris beszéddel és írással szemben érvényesülő fölényére nem egy alkalommal utal az *Iskola a határon* című regény is. A mű első elbeszélője, Bébé például épp a maga festői látásmódja révén képes viszonylag érthetőbbé és teljesebbé tenni Medve kéziratát: vö. „Én azonban nem vagyok regényíró, hanem festő, és csak a magam módján tudom *kiegészíteni és kikerekíteni* Medve kéziratát”.³⁰ A második elbeszélő, vagyis Medve szintén inkább „festő”, hisz ő is többnyire képszerűen fogalmazza meg a maga gondolatait, így például a regény imént említett, kulcsfontosságú helyszínével, a Trieszti Öböllel kapcsolatban: vö. „Medve nem tudta pontosabban leírni a *képszerűvé összeálló* gondolatait és érzéseit...”.³¹

Medve viszontagságai az első rész elején éppen akkor kezdődnek, amikor a rázúduló megrázkódtatások után egy „jó ideig *nem látta*, amit néz”, vagyis amikor „a Hajnakkert ordítózó jelenség” egy időre elfeledtette vele a teljességet sugalló Trieszti Öböl, valamint az isteni kegyelem üzenetét hozó lovasok és fehér vitorlák képeit. Ez a transzcendencia jobbik irányát elfeledtető és „elképtelenítő” hatás csupán az isteni kegyelemmel ellentétes befolyásként értelmezhető, amely nem véletlenül egy „*hamis és akadozó trombitaszóval*” és az „Aki nem lép egyszerre – nem kap rétest estére” nótájával kapcsolódik egybe.³² Akkor, amikor Medve „*magatehetetlenül körbeforgó* gondolatai *gépiesen* átveszik” ennek a trombitászónak az ütemét,³³ az eleven embert elgépiesítő ritmus is győzedelmeskedni látszik az isteni kegyelem felett.

A környező táj leírása szintén ezt a baljós „látáscsökkenést” érzékelteti: „A nap már lebukott a hegyek mögött [...], a főalléba kezdett betelepülni lassacskán az esti sötétség.”³⁴ A naplementével egybefüggő nyugati égtáj már a korai keresztény topográfiaiban is a keletvel ellentétes, ördögi irányt jelentett. „Ha az Úr *keleten* hozta létre az Édenkertet, akkor a Pokolnak természetesen *nyugaton* kell lennie” – vélte ez a hagyomány, amely még az Alvilág lejáratait is megjelölte az akkori világ nyugati szélén található írországi Szent Patrik barlangjában. (Lásd az ide látogató magyar zarándokok „pokoljárásairól” szóló egykorú tudósításokat.³⁵)

A regény első részének elején beköszöntő sötétség a mű egész első harmadában megmarad: ettől kezdve minden esemény este, alkonyatkor, félhomályban, szürkületkor vagy lámpavilágnál megy végbe, s még a felkelő nap sugarai sem képesek bevilágítani e jelképes félhomályt és sötétséget: „Pedig már felkelt a nap [...], nem világított, csak ott volt. Aztán három-négy lépés után, kezdett ez is eltűnni...”³⁶

Ottlik állandó félhomályban úszó és a nyugati határszélen fekvő iskolája azonban nemcsak a földrajzi helyzete és a fényviszonyai miatt válik pokoli helyé, hanem a benne

³⁰ IH 30.

³¹ IH 50.

³² IH 27.

³³ Uo.

³⁴ IH 26.

³⁵ Vö. *Tar Lőrinc pokoljárása: Középkori magyar víziók*, Bp., Szépirodalmi, 1985; J. M. LOTMAN, *A földrajzi tér fogalma az orosz középkori szövegekben* = J. M. L., *Szöveg – modell – típus*, Bp., Gondolat, 1973, 344–353.

³⁶ IH 164.

uralkodó embertelen körülmények miatt is. A szeretethiány, az ember iránti tiszteletlenség és erőszak, az „alapvető árulás” és a „nagy beugratás”³⁷ olyan jellegzetességei ennek a helynek, amelyek a dantei pokol bugyraiban is megtalálhatók. Ennek az iskolának a növendékei szintén egy „tüzes forgószélle vált valóságban”, „a jeges és tüzes köd közepén szenvednek”, akárcsak a nagy firenzei által bemutatott alvilág lakói.³⁸ Kínzóiknak „szemtelen és züllött angyalarca” van, mint például Varjúnak,³⁹ bamba merevségüket meghazudtoló „pokoli biztonságuk”, mint Homolának,⁴⁰ s maguk az áldozatok is „pokoli ügyességgel varázsolódnak” a helyükre, amikor valamilyen erőszakos jogtalanságot – például Formes cipőjének elrablását – kell eltussolniuk az „egyszerre lépés” hamis parancsolatának teljesítése érdekében.⁴¹ Az ilyen viszonyokba – és az ezeket megjelenítő műbe – nem Jézus, hanem „a világ iszonyata árad be”,⁴² ahogy ezt Medve is érzi Merényiék garázdálkodása, illetve az őket felhasználó Schulze cinkos „értetlensége” láttán.

Medve azonban még e pokoli körülmények között is megőrzi magában azt a teljességigényt és azt a többletlátást, amelyet a reá zúduló, sokkoló élmények kezdetben elnyomnak benne. Újra meg újra megjelenik lelki szemei előtt a Trieszti Öböl (maga a „pokoli” I. rész is ennek felidézésével zárul!), s még az iskolai táblán is a magasztosság és örökkévalóság jelképét, a csillagos eget látja, anélkül, hogy odapillantana: „A letörölt táblán *tejtünyomok* száradoztak. Medve *élesen látott mindent, pedig sehová se nézett*, csak maga elé, a tanszerládája jobb sarkára.”⁴³

Ha fent említett vallomásában Ottlik mind a csillagos eget, mind pedig az édesanyját Jézus szinonimáiként emlegette,⁴⁴ akkor egy ilyen, nála mélyen rögződött asszociációsor alapján joggal állítható, hogy műveiben mind a csillagos „tejtüny”, mind pedig az „édesanya” említése Jézus nem néven nevezett, de valóságos megjelenítését is szolgálhatja. Ottlik világában a táblán száradó tejtünyomok és az iskolába váratlanul betoppanó édesanya is képesek arra a csodára, hogy Medve „földöntúli szomjúságát” csillapítsák,⁴⁵ mert már a puszta néma jelenlétük is egy „minden emberi tudáson túli titokról” tudósít.⁴⁶

Ezt az anya és fia által régóta ismert, közös titkot most sem a szavak fejezik ki Medve számára, hanem az édesanya „szemtelen fitossága” és „szépségének lányosan hetyke megfellebbezhetetlensége”, amely „*azt mondja akaratlanul és némán*, hogy [...] a világ

³⁷ IH 208.

³⁸ IH 208, 366.

³⁹ IH 179.

⁴⁰ IH 340.

⁴¹ IH 59.

⁴² IH 149.

⁴³ IH 148.

⁴⁴ Vö. „Hogy mit jelent nekem a *csillagos ég*, az *anyám* vagy *Jézus*” stb. *Próza* 213. Lásd még a 27. sz. jegyzetet.

⁴⁵ Vö. Medvét „földöntúli szomjúság gyötörte hetek óta, s anyja most lecsillapította ezt a szomjúságot a puszta jelenlétével”, IH 153. Lásd még: „Ha Ő [= Jézus] nem áradt bele... ha másként nem, hát mint *szomjúság*” stb. *Próza* 214.

⁴⁶ IH 156.

mégis sokkal különb hely, az élet mégis nagyszerűbb dolog, mint amilyenek józan emberi ésszel látszik”.⁴⁷

Medve minden megpróbáltatás ellenére hű marad ehhez a közös, földöntúli, néma titkokhoz, és a világ gonoszságai láttán is megőrzi a jóságba vetett hitét – illetve orrának anyjától örökölt vonásait: vö. „Elég hamar megváltoztak az arcvonásaink [...], de szeptember második felében Medve még ugyanolyan pisze volt, mint ahogy érkezett...”⁴⁸ Az anyjától vett búcsújára emlékező fiú ugyan kételkedni kezd e hitében, és úgy érzi, hogy többé nem képes leolvasni anyja arcáról a régi titkukat.⁴⁹ Medvének ez a gondolata azonban hibás, amit nemcsak a szövegben megjelenő kérdőjel, hanem a fiú kétségeit kísérő hamis és akadozó zongoraszó is érzékeltet. A hamis játék most is arra az isteni kegyelemmel ellentétes hatásra utal, mint a Trieszti Öböl képét kiszorító fals és akadozó trombitaszó a regény elején...⁵⁰

A II. rész nyolcadik fejezetében már az iménti kételyektől megszabadult értékelést olvashatunk a fiú és az édesanya kapcsolatáról, s ez a civil és a katonavilág, sőt az ember és ember közti „átjárhatóságot” is jóval kedvezőbben ítéli meg, mint ahogy az a regényről szóló szakirodalomban szokásos: „Miután az [anya] orra, válla, nyaka s székesége a tudtán kívül is válaszolt [...] mindarra, amit a fia meg sem próbált közölni vele, s *ugyanazt mondta, mit régen*: igazán közömbös volt hát, hogy élőszóval mit beszélgetnek és mennyi ideig.”⁵¹ A III. rész második fejezetében szintén ehhez hasonló összegezést kapunk, de egy fontos kiegészítéssel: „*Néma* gyerekek anyja sem érti szavát? Ez nem igaz, gondolta [Medve] szenvedélyesen [...], ez nem igaz, gondolta, de ugyanekkor fájdalmasan érezte, hogy *nem tud többé tudomást nem venni erről a világról*, melyben a szavak, tettek tökéletlen látszata uralkodik, *sőt el sem tudja hagyni őket többé*, visszamenekülve saját fellengzős világába, lelke isteni magányába, ahol forma nélkül is teljes és tökéletes minden.”⁵²

Medve itt nemcsak a korábbi gyermeki, anyai és isteni értékrendet örzi meg magában, hanem az ördögi megpróbáltatásokkal terhes, felnőtt világban élés szükségszerűségét is elfogadja, azaz ennek a világnak a szabályrendszerét is tudomásul veszi. Mindez arról tanúskodik, hogy a földi hétköznapiok nehézségétől és értetlenségétől ódzkodó hőshöz immár elérkezett az a túlvilági futár, aki a világban élés nehéz parancsolatát kézbesítette számára: vö. „Miért bajlódjon gyarló szavakkal és bamba cselekedetekkel, amíg összeáll belőlük valami rozoga látszat, hogy érthessék az emberek? Döggöljenek meg. Semmi köze hozzájuk. Esze ágában sem volt, soha nem akart egy percig sem az emberek közt élni.

⁴⁷ IH 158.

⁴⁸ IH 159.

⁴⁹ „A zeneszobából kihallatszott a zongoraszó, valamelyik negyedéves a »Für Elisé«-t gyakorolta, s egy helyen mindig mellétűt. Az anyja arca a búcsúzásakor szomorú volt, gondolta Medve [...] Nem tudta leolvasni róla a régi titkukat: hogy füttyülhetnek mindenre ők ketten, mert a világ sokkal különb hely ennél. Hát már nem tudják ezt?” IH 252.

⁵⁰ IH 21.

⁵¹ IH 158–159.

⁵² IH 258–259.

Csak az a lovas! Az a Trieszt felé ügető lovas. Utolérte őt a hágón, és nehéz parancsot hozott. Egyetlen szóból állt: *Élj!*⁵³

Hogy valóban isteni üzenetről van itt szó, azt a hegyekből érkező, csillagos lovú futáron kívül számos egyéb körülmény igazolja. Ha figyelembe vesszük például, hogy az *élet* Jézus egyik „predikátumaként”, sőt önmeghatározásaként is ismeretes – vö. „*En vagyok az út, az igazság és az élet*” (Jn 14, 6) –, akkor az *életre* való felszólítás („*Élj!*”) egyben Jézus követésének, illetve az igazság jegyében végigjárandó életútnak a parancsaként is felfogható. A világból menekülés szándéka és Medve szökése ezzel ellentétben álló tett, azaz egy olyan kísértésnek engedő cselekedet, amelyre az ottliki „képi gondolkodás” logikájának megfelelően, nem véletlenül egy „*csillagtalán* éjszaka” kerül sor...⁵⁴ Az államhatárhoz tévedt szökevény így a jó és a rossz közötti – túlvilági következményekkel járó – választáshoz, vagyis a Trieszti Öböl jelképes helyszínéhez is elérkezik, ahogy ezt a szimbolikus tájék motívumai is igazolják: „Úgy rémlett neki, hogy tisztán hallotta az imént a *lódobogást*. Két ország közt, a senki földjén járt, de *vámőröket* sem látott, mert a mesterséges, láthatatlan határ *öblöt* vetett itt” stb.⁵⁵

A regénynek ebben a részletében szervesen egyesül a hétköznapiság és a fantasztikum, oly módon, ahogy ezt már Vlagyimir Szolovjov is felvázolta a művekben felbukkanó csodás elemekkel kapcsolatban: „Az igazi fantasztikum arról ismerhető fel, hogy sohasem jelenik meg nyílt és leplezetlen formában. Megnyilvánulásai nem igénylik az élet eseményeinek egyoldalúan misztikus értelmezését, inkább csak céloznak és utalnak egy ilyen eshetőségre. Az igazi fantasztikumban mindig marad valamilyen látszólagos, formális lehetőség a jelenségek szokásos és hétköznapi magyarázatára, de oly módon, hogy a magyarázat belső hitele végül kérdéssé válik. Minden részlet beilleszthető a hétköznapi események közé, csak az egész összefüggései utalnak egy másfajta okozatiságra.”⁵⁶

E másfajta okozatiságot Ottlik regényében úgy is érzékelteti az író, hogy a világból szökni akaró Medve visszatérése után, az onnan szintén menekülni akaró Bébé gondolataiban immár szó szerint a *csodát* jelöli meg az iménti szökésprobléma megoldásának: „*Kimentem volna a világból is* szívesen, de tudtam, hogy ez is csak ábránd. *Csak a csoda segíthet...*”⁵⁷

Az *Iskola a határon* csodái hangsúlyozottan hétköznapi, már-már triviálisan „pátoszenellenes” események, amelyeknek ugyanakkor mindig van valami mélyebb, egyetemesebb jelentőségük, sőt rejtett pátoszuk. Így a Medvén észlelhető „*fontos változás*” a fiú szökése és visszatérése után látszólag „csak abban áll, hogy ezentúl másként teszi fel a sapkáját...”⁵⁸ Ez az újfajta „Medve-sapó” azonban olyan „szabályszegés” és olyan „*Extrawurst*” (a szó schulzei értelmében), amely egy embert elgépiesítő rendszerrel és az „egyszerre lépés” parancsolatával való – némaságában is egyértelmű – szembehelyezkedést

⁵³ IH 256.

⁵⁴ IH 222.

⁵⁵ IH 226.

⁵⁶ Б. Томашевский, *Теория литературы (Поэтика)*, Ленинград, 1925, 151–152.

⁵⁷ IH 329.

⁵⁸ IH 234.

fejez ki. Szemléletesen igazolja ezt annak a Schulzéval egyívású gyalogsági századosnak a viselkedése, aki a budapesti hadapródiskolában valósággal őrzöngeni kezd e „kihívó” sapkaviselet láttán...⁵⁹

Egy ezzel összefüggő, másik példa: az iskolába visszatért Medve „a patak partján” bukkan fel „sárosan, csatakosan és viharverten...”⁶⁰ A hétköznapi reáliák szintjén ez természetesen csak a fiú elcsatangolására és bepiszkolódására utal, de a „profán, világi jelentésmozzanatokban” érvényesülő bibliai és ottliki jelképeség közegében már Isten-nel és a Szentlélekkel való – kissé mozgalmas – találkozást is kifejezi. A sárban egyesülő föld és víz e szinten már az ember és Isten kapcsolatba kerülését is jelentheti, hisz a föld az ember közege (az Úr a föld porából alkotja meg az embert, és a Földet is „Ádám fiainak” adja – Ter 2, 7; Zsolt 115, 16), míg a víz közege Istené, aki „az élő vizek forrása” (Jer 2, 13), és aki az emberekre „tisztá vizet hintve” egyszerismind „a lelkét ontja” beléjük (Ez 36, 25–27)... A „tisztá víz” és a „földi por” e regénybeli találkozása után, a regény következő oldalán már Medve társai is a *Térj magadhoz, drága Sion* és a *Mint a szép híves patakra* verseit éneklük.⁶¹

Itt, a II. rész végén, a korábban kicsiny „vitorlás hajóval” vagy magányos „lovass futárral” érkező isteni kegyelem immár kavargó hóesés és hatalmas „óceánjáró” képében érkezik meg a határmenti iskola növendékeihez. Mint Bébé mondja: „Véget ért a sár korszaka... Tiszta és puha szőnyeget terített lábunk elé az égi kegyelem”; „A tanterem ablakait szinte elvárásolta ez a kavargó, fehér színjáték; mintha egy óceánjárón utaznánk tova”.⁶² A hívők isteni közösségét képviselő egyszerű „hajó” jelképének ez az óceánjáróvá növekedése nagyarányú változást érzékeltet, amely a regénybeli csodák számának és hatósugarának növekedésében is kifejeződik.

Melyek ezek a látszólag jelentéktelen, hétköznapi csodák?

1. Elmarad a délutáni gyakorlat... (A gépies „rend” tehát megbomlik.)
2. Szabó Gerzsonék a *tantermi* kályhánál krumplit sütnek (ami egyértelmű fegyelemsértés, „Extrawurst”).
3. Zsoldos *kibékül* Medvével.
4. Az „áruló” Halász Petár váratlanul sült krumplit ajándékoz Bébének.
5. Bébé hirtelen elhatározással kölcsönadja Medvének a *Lázadás a Bounty fedélzetén*, és ez „annyira megéri” és olyan „jólesik” saját magának, „mint egy ráadás fél zsíroskenyér...”⁶³

A regény profán módon „pátoszellenes” és rejtett módon patetikus közegében mindez azt jelenti, hogy „a szeretetlenség éghajlata alatt”⁶⁴ egyszer csak megszületik az a *szere-tet*, amely Ottlik szerint egyaránt nélkülözhetetlen az R_r regényépítő modell, illetve az igazi emberi életközösség kialakulásához.

⁵⁹ IH 386.

⁶⁰ IH 234.

⁶¹ IH 235.

⁶² IH 241, 240.

⁶³ IH 243.

⁶⁴ IH 299.

6. A csoda lehetősége még Schulzéval kapcsolatban is felmerül, akiről az a – Bébé fejébe szöveget ütő – hír terjed el, hogy hamarosan „vízgyógyintézetbe” küldik...⁶⁵ A regényben nagy szerepet játszó, bibliai „víz”-szimbolika alapján nem túl nehéz kitálatni, miféle csoda és miféle „vízgyógyintézet” az, amely még őt is meg tudná javítani, illetve tisztítani. (Bizonyára olyasféle, amelyet a magyar múlt egy nála sokkal derekabb katonája e szavakkal kívánt saját magának: „Uram, [...] *moss meg szent lelkeddel*, mert rút, mocskos vagyok...”⁶⁶)

A Schulze-probléma Ottlik regényében nem elszigetelt, egyedi eset, hanem a világ rosszaságának a problémája: „Meggzúntetni már nem lehetett Schulzét azzal, hogy agyonverik. *Az kellett volna, hogy más legyen [...] És ne a rossz legyen a valóságosabb és hitelesebb, hanem a jó.*”⁶⁷ A világnak ez a rosszasága Ottlik művében a világ belső szerkezetéből és az emberi lét természetéből fakad, amelyeket nem lehet egy csapásra megváltoztatni, s amelyek ellen nem lehet gyors sikerrel kecsegtető összeesküvéseket szervezni: vö. „Itt nem volt összeesküvés. De ha lett volna, akkor sem volt ki ellen, mi ellen. Legfeljebb a világ belső szerkezete és emberi mivoltunk végső természete ellen. Mintha a halak így szólnának a tenger mélyén: Ne hagyjuk ezt, hogy a világ cseppfolyós, és hogy mi halak vagyunk benne, hanem fogjunk össze, és legyünk emlős állatok, szilárd talajon...”⁶⁸

Világtörténelmi, kozmikus távlatokban talán végbemehetnek efféle változások – gondolja Bébé, a regény egyik elbeszélője –, de az egyéni élet során ezt aligha érzékeljük: „Talán a csillagokba írva fennáll ilyen kötés; elképzelhető ilyen átfogó törekvés: a kivitelezése azonban hosszabb időt vesz igénybe, semhogy a mi létünk méreteinek nagyságrendjében át tudnánk tekinteni, s egyáltalán tudomásunk lehetne róla. Nem így telt velünk az idő. Nem cselekményszerűen, nem áttekinthetően. *A kézzelfogható valóságban élünk, nem dicséretes eszmék jelképei közt vagy kerek történetek absztrakcióiban.*”⁶⁹

A regényről szóló szakirodalom problematikus állításai rendszerint abból fakadnak, hogy az ilyen – az elbeszélők vagy a szereplők *szavaiban* megfogalmazódó, korlátozott – látószöveget többnyire elegáns könnyedséggel azonosítják az egész műnek, illetve a *mű hallgatásának szövegében* kifejeződő perspektívával. Ha Bébé maga is azt mondja, hogy ők a kézzelfogható valóságban és nem a dicséretes eszmék jelképei közt éltek, akkor természetesen (?) az egész mű ezt a „kézzelfogható” látószöveget és az ebből belátható rossz és kaotikus világ képét közvetíti. Ha van is valamilyen rejtett célja és az isteni kegyelemmel összefüggő értelme a világ változásainak, azt a regény, úgymond, nem ábrázolja, vagy legalábbis végig homályban hagyja, s így a mű által megfogalmazott végső tanulság is az egyéni függetlenség megőrzése lehet.

„*Az egyén magára van utalva*, a külső kiszolgáltatottságot csakis a belső függetlenség ellensúlyozhatja valamennyire – állítja nemrég megjelent irodalmi lexikonunk szerzője. –

⁶⁵ IH 242.

⁶⁶ A szigeti hős, Zrínyi Miklós szavai. ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, II. ének, 70. strófa.

⁶⁷ IH 367.

⁶⁸ IH 131.

⁶⁹ IH 131–132.

*Nincs igazság és törvény, csak kifürkészhetetlen gondviselés van; embernek maradni az embertelenségben: olyan kegyelmi állapot, amelynek természetéről semmit sem tudhatunk.*⁷⁰ Vagy mint fentebb említett Ottlik-monográfiánk írója mondja: „A regény világképében a *belső függetlenség a központi érték*, az erkölcsi érzék az értékhordozó, ám a végső értékalkotó transzcendens [...] Pusztán a kegyelem kivételes pillanatában világosodhat meg a lét valódi értelme. Az emberi élet zűrzavarával természetfeletti rendet állít szembe a könyv, a keresztyén példázatosság azonban inkább csak sejtetés formájában körvonalazódik [...] Bébé ugyan többször utal a természetfölöttire, de ilyen jellegű megnyilatkozásai általában nem többek *burkolt, sőt olykor kifejezetten bizonytalan célzásoknál.*”⁷¹

Csakhogy e „bizonytalan célzások” a regény olvasása során nagyon is erős bizonyossággá válnak. Ottlik műve nem az élet zűrzavarában reménytelenül magukba zárkózó és a saját belső függetlenségüket védelmezgető hősökről szól, hanem – hogy a regény által használt példázat kissé sejtelmes képeit használjuk – bizonyos, „földi életre áttért halak” evilági csodáit mondja el, akik már itt a földön is egy csillagokba írt átfogó törekvést képviselnek... (Ezt nemsokára világosabban is megmagyarázzuk.) Egyelőre szögezzük le a következőket: egy „élég éles protestantizmus” talaján álló⁷² és programszerűen „az egész élet, a teljes világmindenség, a létezés *egészének* mondanivalóját” megfogalmazó író⁷³ bizonyára nem marad meg a „kézzelfogható valóságnál”, és aligha tekinti azt „a létezés egészének”. Egy ilyen alkotó minden bizonnyal „a dicséretes eszmék jelképeiben” és „a kerek történetek absztrakcióiban” is gondolkodik, és a művében megjelenített egyéni sorsokat is egy nagyobb léptékű história távlatáiban szemléli.

Másként szólva, mégiscsak Rónay Györgynek lehetett itt igaza, aki már a regény egyik első méltatásában leszögezte: Ottlik művének megértéséhez a regényalakoknak „nemcsak a történetét, hanem az *őstörténetét* is” ismernünk kell, mert „a mű valamennyi rétegét meghatározza az, ami az *ősvilágban* történt, az *ősködben*, a *csillagok szétszóródása előtt*, az iskolában a határon”.⁷⁴ Ennek az átfogó, kozmikus távlatnak a lehetősége már a mű bevezetésében felvetődik, ahol Szeredy „a világnak vagy talán egy istennek bolondozik, *aki nézi mindezt*”.⁷⁵ Az olvasó a későbbi fejezetekben is számos utalást kap azokról a történelmi és mitológiai összefüggésekről, amelyekkel a regény földi cselekménye egybekapcsolódik. Mint megtudjuk, ennek a kozmikus határok menti iskolának a növénydékei már „*tizenhatezer éve*” (!) járják az utat „*a hegyekbe, a Hétforráshoz, az Őzforráshoz*”,⁷⁶ Bébé „*az idők kezdetétől*” vár megpróbáltatásának pillanatára,⁷⁷ és Medve is egy

⁷⁰ VERES András, *Ottlik Géza = Új magyar irodalmi lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, II, 1529–1530.

⁷¹ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 101.

⁷² *Uo.*, 129. Ottlik Géza szavai a Szegedy-Maszák Mihályhoz írt 1983. szept. 5-i leveléből.

⁷³ *Próza* 251.

⁷⁴ RÓNAY György, *Iskola a határon* (1960) = *Ottlik (Emlékkönyv)*, 95, 99.

⁷⁵ IH 11. Lásd erről: ZEMPLÉNYI Ferenc, *Regény a határon*, ITK, 1982, 473–485.

⁷⁶ IH 312.

⁷⁷ IH 326.

„öröktől fogva létező, ősi mintát” vél felfedezni Tóth Tibor arcvonásaiban, „ami mégis él, vagyis változó és megfoghatatlan...”⁷⁸

E kozmikus nevelődési regényben természetesen van törvény és van igazság, de az eyes „testközeli” események, a földi összevisszaságban elért gyors sikerek vagy balsikerek nem valamilyen szűk és korlátozott perspektívában, hanem a létezés egészének a szintjén és a kézzelfogható valóságot átható jelképek földi jelenlétében kapják meg a maguk néma – de olykor szavakkal is kifejezett – értékelését. A Merényiekhez csatlakozó Bébé például, aki a „bukott angyalarcú” Varjúékkal rúgja a labdát, és aki a „pokoli ügyességű” Homolával együtt dobja kézről kézre az Orbán Elemértől elkobzott almákat (lásd: „bünbeesés”...), a maga rövid távú lelkesedése és ujjongása ellenére is érzi egy ennél tágabb perspektívájú magatartás igazát és pótolhatatlanságát. Mert „mire megy ezzel a heves, testközeli boldogsággal, ha nincs már meg hozzá a távlata?...”⁷⁹

A regény hangsúlyozottan hétköznapi eseményei mindenekelőtt a rájuk vetülő és „a világ eredeti teljességét visszaállító” bibliai mitológémák révén nyerik el a maguk némaságában is egyértelmű minősítését. E bibliai mitológémák közül igen fontos szerep jut a műben a krisztusi szenvedéstörténetnek, amelynek mozzanatai lépten-nyomon előbukkannak az ún. Ötvenévi-ügy tárgyalása során is.

1. Borsa Lőrinc itt ugyanúgy meg akarja menteni Ötvenévit, mint a római helytartó egykor Krisztust, ezért ő is „ügy kerül ebbe az ügybe, mint Pilátus a Krédóba”.⁸⁰

2. Ötvenévit a legjobb barátja, azaz Jaks Kálmán is megtagadja. (Akárcsak Péter Krisztust.)

3. A megvert, dobogóra felcipelt igazságkeresőt itt is közszemlére állítják: „Nézzétek!” (Vö. „Ecce homo!”)⁸¹

4. Elítélése és erkölcsi kivégzése után csodálkozva merednek rá társai, amikor váratlanul felbukkan a folyosón – szinte el sem hiszik, „hogy testi mivoltában továbbra is létezik”. („Feltámadt...!”)⁸²

Az igazság mellett végig kitartó Ötvenévi a regény értékrendjét tekintve ugyanúgy „a világ belső szerkezete és emberi mivoltunk végső természete” ellen lép fel, mint az Ős-óceán közegét elhagyó és a szárazföldi életet vállaló halak a mű II. részének 4. fejezetében. A szavak szintjén látszólag Medve „túlvilági kézírata” is Bébé ottani kommentárjához hasonlóan értékeli ezt az alapjában jó irányú és jószándékú, de az emberi lét természetéhez és nagyságrendjéhez képest, úgymond, elsietett, sőt hiábavaló törekvést: „Kétségtelen, hogy igaza volt, de miként a matt-fenyegetés ellen sem lehet úgy védekezni, hogy felborítják a sakkasztalt, az igazság nehézságait sem lehet bevonzolni olyan törekény szerkezetekbe, mint az emberi társadalmak.”⁸³

⁷⁸ IH 356.

⁷⁹ IH 348.

⁸⁰ IH 195.

⁸¹ IH 198. Lásd erről: MADOCSEI, *i. m.*, 412.

⁸² IH 196.

⁸³ Uo.

A közvetlen események igazolják ezt a szavakban megfogalmazott elmarasztalást: az ügy tárgyalása során nem az igazság, hanem a hazugság győz; Ötvevényit a saját társai is cserbenhagyják, őt magát az ország valamennyi iskolájából kicsapják stb. Medve ennek ellenére áthúzza a fenti mondatokat, „talán mert korainak vagy ide nem illőnek találta, vagy egyszerűen nem helytállóak”.⁸⁴

A „transzcendens kézirat” szerzőjének ez a második – a „hallgatás szövetében” megvalósuló – értékelése itt is igazabb és helyesebb álláspontot fejez ki, mint az első, kellő távlat nélkül megfogalmazott, túlon túl „testközeli” vélemény. A hivatalosan kudarcot vallott, megszegyenített Ötvevényi ugyanis minden rögtönítélő határozat ellenére tovább él társai emlékezetében, és a legváratlanabb helyzetekben bukkan fel közöttük. Egyszer a növendékekről készült fényképek kiosztásánál jelenik meg a neve és a képe, máskor a kocka alakú gyümölcsíz láttán jut társai eszébe, s végül annak a Jaks Kálmánnak a csendes és magától értetődő hősiességében támad fel igazán, aki az egykor megtagadott barát nyomdokába lépve és annak tettét megismételve siet egy bajba jutott társa, a hadbírósgái ítélettel fenyegetett Szeredy segítségére. Ötvevényi barátja tehát nemcsak a cserbenhagyás vétkében követi evangéliumi előképét, a Jézust háromszor megtagadó Pétert, hanem annak a Péternek az erkölcsi megújulásában és felemelkedésében is, aki később a krisztusi vértanúságot is vállalni tudja mesteréért és társaiért. Jaks Kálmán hétköznapi megújulásának csodája nem az „egyén magára utaltságáról” vagy a „külső kiszolgáltatottságnak belső függetlenséggel való egyensúlyozásáról” tanúskodik, hanem az emberi összefogás fontosságát és az „ősóceáni létből” való kiemelkedés megvalósíthatóságát bizonyítja. Ez a változás a földi élethatárok kicsiny nagyságrendjében is egy olyan, már-már csodaszámba menő átalakulás lehetőségét példázza, amelyet a „halak” szárazföldi lényé fejlődésével kapcsolatban Bébé csak hosszabb távon tudott elképzelni.⁸⁵

Az ókeresztény irodalomban egykor a megkeresztelt embereket nevezték „halacskák”-nak. „Mi, halacskák a vízben születünk” – mondta Tertullianus,⁸⁶ a keresztvíznek embert újjáteremtő hatására célozva, s egyben azt is kifejezve, hogy a keresztségben újjászülető ember Krisztus szimbólumához, a *halhoz* válik hasonlóvá. A világot megváltó Jézus (vagyis a „hal”) azonban *emberré* lett, ami az őt követő „halacskák” számára is nem elhanyagolható földi teendőket ír elő. Mint a keresztény embert megszólító Szent Ambrosius is mondja: „Rajtad áll, hogy a kegyelem által a vizek újjá szülnének, amint újjá szülik a többi élőlényt is *a földi életre...*”⁸⁷

Krisztus evilági tetteinek követése, vagyis a „halból földi élőlényé” válás ókeresztény szimbolizmusa olyan „dicséretes jelkép”, amely Ottlik regényének valamennyi rétegét áthatja, s amely Jaks Kálmán cselekedetétől a Medvének kézbesített „Élj!” üzeneten át Medve és Bébé keresztretjvényfejtéséig a legváltozatosabb formákban „árad bele” ebbe a kozmikus nevelési regénybe. A rejtvényfejtő Medve és Bébé lelkes felismerése –

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ IH 131–132.

⁸⁶ VANYÓ, *i. m.*, 133.

⁸⁷ Uo.

„Ilyen hal is van, EBI!”⁸⁸ – „a legkézzelfoghatóbb valóság” szintjén fejezi ki a „halból földi élőlénné” válás jellegzetesen ottliki, már-már csibészesen „frivol” pátosztát, ami a dolog horderejét tekintve – *kereszt + rejtvény!*, *hal + Jézus!* – természetesen ezúttal is megérdemli a csupa nagybetűs, „transzcendens” írásmódot.

Az Ottlikkal foglalkozó szakirodalom sorozatosan visszatérő állításai közé tartoznak az *Iskola a határon* „rezignált szkepsziséről”, „a rossz és a jó viszonylagosságáról”, illetve a mű „szorongásos reményvesztettségéről” szóló állítások.⁸⁹ Mit is lehet erre mondani?... Talán azt, amit maga az író jelentett ki: „Az *Iskola a határon* nem akármilyen olvasók értették félre.”⁹⁰ Ez a regény nem egy-egy szorongásos önvédelemre berendezkedett hős belső függetlenségét és reménytelen szkepszisét igyekszik igazolni, hanem a regényhősök és az isteni kegyelem találkozását mutatja be. Arról a műben egyre inkább terjedő és a hősökkel egybeolvadó isteni szeretetről szól, amely segít az embereknek egymást, illetve egymás révén önmagukat és Istent megtalálni. Medve, Bébé, Szeredy és a többiek a sikertelenségek és a botlások, a győzelmek és a vereségek ellenére is a létezés iszonyúan nehéz szakmáját, a víztől a szárazföldre jutás mesterségét gyakorolják. A hetek, a hónapok, az évek fénytelen vizein mindig valamelyik szünidő szigetecskéje felé hajóznak, és a háborgó, parttalan szürkeségben sokáig nincs más igazi fényük, mint a hűsvéti, nyári, karácsonyi szabadságok világítótornyai.⁹¹

De ezek az egykor homályban tévelygő, megfélemlített emberek a kozmikus iskolai évek előrehaladtával már meg tudják védeni egymást és önmagukat, és a pokoli sötétség korszaka után már szomjasan isszák és nyelik magukba a tágra nyílt égbolt minden káprázatát és „a földi létbe áramló végtelenség erejét”.⁹² Ekkor már szinte a sejtfaik is egybeolvadnak az isteni kegyelem üzenetét hozó hajó testével, amely itt már nemcsak Medvéhez, hanem valamennyiükhöz érkezett: vö. „Lassan, méltóságos nyugalommal úszott velünk a hajó a csillagos nyári éjszakában. A bordái, palánkjai, kajütjei, valamenyny fa, vas, réz és kóc alkatrésze, egész teste finoman, szakadatlanul, tetten nem érhetően remegett. *Mintha nem is a hajó remegését éreznénk, hanem belül, saját testünk sejtfalainak, vagy csupán a gondolatainknak, emlékeinknek lüktetését, vibrálását, eleven, örök lobogását a nyugalom biztos hajósúlyába zárva.*”⁹³

⁸⁸ IH 322.

⁸⁹ Vö. SZABÓ B. István, *Ottlik Géza és Mándy Iván = Pannon enciklopédia: Magyar nyelv és irodalom*, szerk. SIPOS Lajos, Bp., Dunakanyar 2000, 1997, 390. Hasonló állításokkal találkozhatunk, sajnos, „legújabb” középiskolai irodalom tankönyvünkben is: „Mindannyiukat megtörték, akár lázadtak ellene, akár megalkuvókká váltak”; „Később már ők is úgy gondolkodnak, mint Merényiék”; „Hiába rúgták ki azokat, az igazi vesztesek mégis ők voltak” stb. Lásd VALACZKA András, *Irodalom középiskolák számára*, IV, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 254–255.

⁹⁰ *Próza* 270.

⁹¹ IH 273.

⁹² IH 311.

⁹³ IH 395. Ez a méltóságos nyugalommal egybekapcsolódó lüktetés és lobogás a III. rész 10. fejezetében a hősök életére is vonatkozik: „És hogy lobog, lüktet, mély, titkos nyugalommal az életünk a csillagok alatti” (IH 313), ami a fentebb már idézett krisztusi önmeghatározás alapján – „Én vagyok az út, az igazság és az élet” – a műbe „beáradó” Jézus újabb bizonyítékának tekinthető.

A hajóval, azaz az isteni kegyelemmel való együttes összeolvadás a regény motivikus felépítése szempontjából azt is jelenti, hogy az egyéni életük mélyére hatoló hősök ebben a műben nem egyszerűen a belső függetlenséghez és egy ezzel járó elmagányosodáshoz, hanem a léleknek ahhoz a közös, isteni alapjához jutnak el, amelyet Bébé nem véletlenül hasonlít a tengerjáró *hajók* erős tartást és biztonságot adó tőkesúlyához: „A sok nehéz tudás ólma már régen jól megülededett a szívünk vagy inkább a gyomrunk alján, miként az erős, tengerre épült hajók tőkesúlya.”⁹⁴

A lelke mélyére hatoló ember Ottlik szerint Istent is megtalálja, ahogy ezt a mőzesi törvényalkotásról szóló író egy másik munkájában nyíltan megfogalmazza: „Ez jó törvénycsinálás volt. *Szívünkben megkérdezni az Istent, s az eszünkkel kihámozni a füstből és szavakba tenni át a választ. Jobbat azóta sem tudunk.*”⁹⁵

Ez a lelke mélységeibe alászálló ember azonban nemcsak önmagát és nemcsak Istent ismeri meg Ottliknál, hanem a társaihoz és a többi emberhez is közelebb kerül. „Mert konvergens, egy metszópontból kiinduló sugárnyaláb tagjainak is tekinthetjük magunkat – hangzik Medve „transzcendens” kéziratának matematikai magyarázata. – *Annál jobban közeledünk egymáshoz, minél beljebb haladunk önmagunkban magányunk közös centruma felé.*”⁹⁶

Az önismeret, a másik ember, valamint Isten megismerése az *Iskola a határon* végére lényegében azonos jellegű és egymással felcserélhető folyamatokká válnak, ami a regény belső viszonylatrendszerét tekintve egyszerűen értelmetlenné teszi a hősök „belső függetlenségéről” és „magára utaltságáról”, vagy pláne a mű „szorongásos reményvesztettségéről” szóló, meglehetősen közkeletű állításokat. Szemléletesen példázhatja ezt az egyenértékűséget és ezt a felcserélhetőséget a *saját* véleményét kereső Szeredy esete, aki Bébé faggatása révén nemcsak a barátja, illetve a saját nézőpontját ismerheti meg, hanem remélhetőleg Istenét is. Mint az erről elmélkedő Bébé mondja: Szeredy „nem az én véleményemre volt kíváncsi (...), hanem a saját véleményére. Azt remélte tőlem, hogy én messzebből tudom nézni élete összegubancolódott zürzavarát, s az én közbeiktatásom segítségével talán majd ráeszmél, hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt.”⁹⁷

A levitézlett Merényiék ellen készülődő Bébé szintén ilyen *közös, belső megfontolások* alapján veti el a fölösleges és méltatlan bosszú elhatározását: „Jól néznénk ki Bébé – gondolta valami bennem. Vagy valaki. Vagy valakik, akikkel szellősen átjártuk egymás lelkét.”⁹⁸

Ez a „szellős átjárhatóság” magyarázza Medvének azt a kijelentését, hogy neki és a társainak egyaránt „tízezer lelkük van”,⁹⁹ továbbá azt a szakirodalomban is észrevett, de nem túl pozitívan értékelt tény, hogy a cselekmény előrehaladtával a két történetmondó-

⁹⁴ IH 16.

⁹⁵ *A mondhatatlan és a nehezen mondható. Nemes Nagy Ágnesről = Ottlik (Emlékkönyv)*, 138.

⁹⁶ IH 391.

⁹⁷ IH 14.

⁹⁸ IH 365.

⁹⁹ IH 390.

nak – azaz Bébének és Medvének – a hangja egyre inkább egybemosódik.¹⁰⁰ Ez természetesen nem az egész műről feltételezett „értelmezési bizonytalanságoknak” a megnyilvánulása, hanem a mű alapvető koncepciójának, az isteni kegyelemben való fokozatos egyesülésnek a bizonyítéka.

A felcserélhetőség és az átjárhatóság feltétele Ottliknál egyszerre külső és belső természetű.

Az embereket egyrészt egy transzcendens, isteni dimenzióban való néma egybekapcsolódás teszi kölcsönösen „átjárhatóvá”, amely a tökéletlen evilági kifejezőeszközök ellenére is biztosítja az emberek közti megértést. „Az érzékelésen túli, időn kívüli, nagyobb valóság terében [...] folyamatosan összefüggünk egymással valahol – mondja Medve „túlvilági” kézírata. – Indáink metszik a világot, s ott vagyunk egybekapcsolva, egyetlen egésként, abban a teljesebb kontinuumban. Másképp hogyan érthetnénk meg végül még a néma gyerek szavát is?”¹⁰¹

Ez a túlvilági, isteni egybetartozás azonban egy evilági, emberek közti egybekapcsolódásra ösztönöz, amelynek megvalósulását az ember legbensőbb, „nagyobbik része” teszi lehetővé. „De hát össze vagyunk kötözve – magyarázza ismét Medve –, s még csak nem is úgy, mint a hegymászók vagy a szeretők, nem azzal a részünkkel, amelyiknek neve, honossága, lakcíme van, s tesz-vesz, szerepel, ugrál a világban, hanem igazában a nagyobbik részünkkel vagyunk összekötözve, amelyik nézi mindezt.”¹⁰²

Az embernek ez a „nagyobbik része”, aki „nézi mindezt”, a mű belső szövegösszefüggéseinek tanúbizonyossága szerint nem más, mint Isten. A regény bevezető része ugyanis éppen őt jellemzi ezzel a „nézi mindezt” szókapcsolattal: vö. „Szeredy bolondozott önmagának, nekem, a világnak, vagy talán egy istennek, aki nézi mindezt”.¹⁰³ A Bébénél is említett „szellős átjárhatóság” következtében Szeredy itt tényleg egy olyan Istennek „bolondozik”, aki benne, a barátjában és a világban egyaránt megtalálható.

De ha Isten az egyes, *evilági* szereplőkben – pontosabban ezek „nagyobbik részében” – is ott rejtezik, továbbá ha ő a legerősebb, *túlvilági* kapocs is a hősök között, akkor az ilyen, egyszerre belső és külső jelenlét már nem „egy Istentől távoli világról” vagy ember és Isten elszakítottságáról, hanem kettejük legszorosabb egybefonódásáról tanúskodik. Mindez azt mutatja, hogy Isten nemcsak a „dicséretes jelképek” révén árad e regény „hallgatásának szövetébe”, hanem az „elbeszélés fonálának” és a kimondott szavaknak a szintjén is megjelenik, egyfajta végső „szóbeli bizonyíték” és „visszacsatolás” formájában. (Tegyük hozzá, épp egy olyan szövegrészben, amelyet a dolgozatunk elején idézett vélemény a vallásos „mellékjelentések” és a „bizonytalan” természetfölöttiség példaként emlegetett.)

Úgy látszik, mégiscsak Ottlik Gézának volt igaza, amikor azt állította, hogy művei a beléjük „áradó” Jézus nélkül voltaképpen semmit sem érnének. Ebben a regényben a

¹⁰⁰ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 139–144.

¹⁰¹ IH 390–391.

¹⁰² IH 392.

¹⁰³ IH 11. Vö. még: „...az én közbeiktatásom segítségével talán majd ráeszmél, hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt.” IH 14.

hallgatással tisztelt Jézus nemcsak a „hallgatás szövetében”, hanem a „beszéd fonalában” is jelen van. Csak oda kell figyelnünk a némaságára, és meg kell értenünk a hallgatását.

Ottlik persze nem lett volna Ottlik, ha a rá jellemző hamiskás öniróniával és pátosszal nem utalt volna a maga újszerű művében rejlő fontos és lényeges hagyományokra. Akkor, amikor magát a regényt „az uborkafára csak nemrég felkapaszkodott új, s inkább újszövetségi műfajnak” minősítette,¹⁰⁴ művének ezt a bibliai megalapozottságát is hangsúlyozta. Bizonyára azért, mert az olvasók ebből nem egy sok jelentésű és beszédes némaságot, hanem egyfajta bizonytalan és felfoghatatlan hiányt érzekeltek. (Lásd az író efölötti értetlenkedését, illetve a maga szíves útbaigazítása nyomán újraéledő várakozását: „Fülelek. Mi az? Senki sem szól egy szót sem? Fülelek...”¹⁰⁵)

Az Ottlik-regény „újszövetségi megalapozását” szolgáló tradíciók közül igen lényeges szerepet játszanak a biblikussággal átítatott magyar hagyományok, amelyek a maguk „távlat szélesítő” és „horizontnövelő” hatása révén a múltat és a jövőt is otthonossá és „szellősen átjárhatóvá” teszik a regény szereplői számára. A jézusi „Élj!” parancsolattal visszatérő Medve például „egész korszakként” éli át azt a kórházban eltöltött három napot, amely jórészt a régi magyar hétköznapokról és a helyi hagyományokról folytatott beszélgetésekben telik el. Ez a háromnapos korszak „1532-től a jövő századig terjed”, s „a legsemmitmondóbb pillanata is olyan izgalmasan új és olyan gazdag”, mint amilyenek a fiú „gyerekkorának hosszú, unalmas délutánjai voltak”.¹⁰⁶

Érdekes, hogy a magyar múlthoz kapcsolódó fontosabb neveket az író általában ugyanúgy említetlenül hagyja, mint Jézusét. Nem mondja meg például, hogy 1532-ben *Juristics Miklós* serege védte a *kőszegi* várat a török ellen, miként azt sem közli, hogy a regény nevezetes NON EST VOLENTIS... szentenciája a „biblikus fejedelemnek”, azaz *I. Rákóczi Györgynek* is a jelmondata volt. (Igaz, kissé más szórendű – NON EST CURRENTIS NEQUE VOLENTIS SED MISERENTIS DEI – formában).¹⁰⁷ Mivel magának az újszövetségi szerzőnek, azaz *Szent Pálnak* a nevét sem tünteti fel, ez a „közös kimondatlanság” olyan írói fogássá válik nála, amely a bibliai alakok mellett a magyar történelmi személyeket és tényeket is egyfajta néma szakralitás jegyeivel ruházza fel, s így ahhoz a néma teljességhez teszi őket hasonlatossá, amely a létezés isteni alapjaiból árad a mű hallgatásának szövetébe.

Az egymást ihlető szerzőknek ez a sorozata – vö. Jézus → Szent Pál → I. Rákóczi György → Medve – a mai profán olvasónak akár egy többlépcsős rakéta működését is eszébe juttatja, ahol az első lépcsők leválását és „elnémulását” követően ezeknek a kezdeti fokozatoknak a hangtalan energiája is megőrződik a rakétatest további mozgásában és viselkedésében.

Az Ottlik-műben funkcionáló „levált” és „elnémult” szerzők közül kifejezetten jelentős szerepe lehetett annak a Zrínyi Miklósnak, aki a maga teljes anonimitása ellenére is

¹⁰⁴ *A mondhatatlan és a nehezen mondható. Nemes Nagy Ágnesről = Ottlik (Emlékkönyv)*, 139.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ IH 265.

¹⁰⁷ Vö. *Magyarország története, 1526–1686*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 1985, 198. sz. képmelléklet.

föltrebb észrevehető hatást gyakorolt e „többlepcsős” regény megformálására és működésére. Ottlik valószínűleg már a katonaiskolai tananyagban felfigyelt e hozzá sok szempontból közelálló író műveire – a Zrínyi-hatást és az iránta érzett „affinitást” mindenesetre számos szövegszerű egyezés is igazolni látszik.

1. Itt van mindjárt az isteni eredetű emberi lélek „rejtjelezésére” használt szép és szokatlan kifejezés: „a *nagyobbik részünk*, aki nézi mindezt”. Ezt a meglehetősen ismeretlen és a „jobbik részünk” megjelöléshez képest föltrebb ritkán használt terminust a 20. századi olvasók legfeljebb az *Adriai tengernek Syrendáját* lezáró *Peroratió*ból ismerhetik:

És mikor az a' nap eljün, melly testemen
Csak uralkodhatik, fogyjon el éltemen
Hatalma: magamnak ugyan *nagyobb részem*
Hordoztatik széllel az magas egeken.

Az itt „nagyobb résznek” nevezett lélek Istennek tulajdonítása szintén megtalálható Zrínyinél:

Nem mienk az lélek, hanem az Istené.

(*Szigeti veszedelem*, V, 95.)

2. Mint számos alkalommal láthattuk már, Ottlik leghőbb emberi vágya az a szavak nélküli, valódi szereteten alapuló kommunikáció volt, amelyben „az anya a néma gyerek szavát is megérti”. E néma kapcsolattartás első irodalmi példáját valószínűleg szintén Zrínyi adta meg számára: a *Szigeti veszedelemben* Isten is így társalog a maga angyalával.

Így monda, de nem nyelvvel és nem szózattal,
Hanem tündöklő isteni akaratall;
Értik az angyalok, mert nagy boldogsággal
Eggyeznek az Isten nagy akaratjával.

(XV, 33.)

Valódi szeretet esetén az *Iskola a határon* szereplői is eljutnak ehhez az isteni kommunikációhoz, amely az irodalomtörténetesi babonák ellenére minden ember, egy egész nép, sőt még a civil és a katonavilág tagjai közt is lehetséges Ottliknál... A „civil” Júlia például szavak nélkül is mindig kitalálja, hogy a katonanövendék Bébének egy bizonyos könyvre vagy egy doboz Memphisre lenne szüksége, ami nemcsak „a társadalmi korlátok legyőzése” és a lányt vezérlő igaz szeretet, hanem a *cigaretta*-motívum embereket egybefűző szerepe szempontjából is meglehetősen fontos körülmény. A „sok-sok kétséssé vált, gyorsan vagy lassabban pusztuló, vagy romlottan megmaradó dolog közt” a regény szereplői csak az *olajfestékben*, a *cigaretta*ban és a *csillagokban* nem csalódnak soha-

sem,¹⁰⁸ ami egyértelmű szakralitást kölcsönöz ennek a hétköznapi füstölnivalónak. (Ne feledjük, hogy Ottlik szerint a legtökéletesebb – mózesi – törvényhozás során is a *füstből* olvassák ki az isteni igazságot.¹⁰⁹) A Bébé által *szétosztogatott* Memphis, illetve a Medvével és Szeredyvel együtt végigszívott utolsó szál *közös cigaretta* így a leghagyományosabb áldozati jelképpé válik, ami a mohácsi csatátér felé úszó jelképes hajóval, a szereplők fölé boruló csillagos éggel és a Miatyánkat mondogató Medve imájával „szabályos” istentiszteletté avatja a regény utolsó jelenetét.

3. Az Ottlik művéről szóló szakirodalom nem egy alkalommal hangsúlyozta már a nevezetes Szent Pál- és Rákóczi-féle szentencianak az isteni kegyelemmel való kapcsolatát. A „jó szerencsét” emlegető Zrínyi-jelmondat, a „Sors bona nihil aliud” lényegében ugyanezt a kontextust feltételezi az emberi cselekedetek háttéréként. Az isteni kegyelem távlatában a szerencse forgandósága és az időleges kudarcok is másfajta értékelést kapnak, ami az „athleta Christi”-nek tekintett szigetvári előd áldozatát és „vereségét” is követésre méltó példává és „nagyobb távú” győzelemmé képes változtatni.

Nagyon valószínű, hogy ez a Zrínyi-féle „távlatos szemlélet” is hatással volt a „vereségeinket ünneplő” Ottlik Géza világlátásának alakulására, amelynek tanulságai az *Iskola a határon* mondataiban is megfogalmazódnak: „Fura dolognak látszik talán, vereséget megünnepelni, de hát aki a győzelmét ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán világbirodalom már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük vesztett nagy csatáinkat, melyeket túlélünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartuk a győzelemnél – mindenestre igazibb tulajdonunknak.”¹¹⁰

Talán fölösleges bizonygatni, hogy ez a történelmi, sőt kozmikus történelmi távlatosság nemcsak a múltra vonatkozó tanulságot, hanem a jelenhez és a jövőhöz szóló, „néma” üzenetet is tartalmaz. Zrínyi egykor azt ígérte: „Míg élek, harcolok az ottomán hódossal” (*Peroratio*, 4. strófa). Az Ottlik regényében szereplő, mai „ottomán holdat” az a Merényi-féle – „züllött angyalarcú”, „ördögi” – társaság képviselő, amelynek vezére a „tar koponyáját váltig borotváló törökről” éneklő a maga legkedvesebb nótáját... A velük vakmerően harcra kelő Medvét és barátait így ama várvédők utódainak kell tekintenünk, akik a képtelen túlerővel „esztelenül” szembeszállva „a hazájukon kívül még egy sokkal

¹⁰⁸ IH 313.

¹⁰⁹ Lásd a 95. sz. jegyzethez tartozó szövegrészt.

¹¹⁰ IH 388. Erre a *mohácsi* hajókirándulással kapcsolatban elhangzó kommentárra hatással lehetnek a műben ugyancsak említetlenül hagyott – pontosabban: „némán megemlített” – Kölcsey Ferencnek a gondolatai, aki épp a *Mohács* című tanulmányában fejtegette a balsors csapásaiból születő győzelmek lehetőségét: „Szerencsés történetek felvirágoztathatják, dicsőségre emelhetik a nemzetet; de a balsors csapásaiból is eredhetnek magas érzelmek. Szerencse hiúvá is teszen; szerencsétlenség, ha nem közleket ért, magába szállást, önismerést, erőkifejtést hoz magával. Hányszor nem szült a veszteség hasonló lelkesedést a legragyogóbb győzelemhez! [...] *Iskola az*, melybe az istenség nem mindig haragjából vezet bennünket”. KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I. Bp., Szépirodalmi, 1960, 1216.

kisebb és egy sokkal *nagyobb* hazát” is megvédenek: „a városukat, ahol születtek és a világrészüket, ahol senki sem borotválja a koponyáját”.¹¹¹

A fenti idézetben rejlik „szó-intarzia” és ennek asszociációi – vö. „*nagyobb*” + „*rész*”, illetve „*a nagyobbik részünk, aki nézi mindezt*” – azt sugallják, hogy a szülőváros, a haza és a keresztény Európa védelmében itt kimondatlanul egy másik – kisebb és nagyobb – hazának, vagyis az emberi léleknek és „Isten országának” a védelme is bennefoglaltatik. Ottlik regényében tehát ugyanúgy két síkon – egy földi és egy túlvilági szinten – zajlik a „törökök”, valamint a „törökök szövetségesei” ellen vívott harc, mint Zrínyi eposzában. A transzcendens síkon folyó küzdelem nála azonban nem egy önálló, égi cselekménysor révén fejeződik ki, mint Zrínyinél, hanem a regény profán eseményein átsugárzó transzcendencia, illetve a beszéd fonálából felderengő beszédes némaság formájában.

Bár a győzelemmé váló vereségek gondolatát mindkét írónál megtaláljuk, Zrínyi bizonyára nehezen fogadta volna el a párbajban győztes Medve térdre ereszkedését a késsel fenyegetőző Merényi előtt. Pedig a földi „legyőzetés” „higgadt” és „közönyös” elfogadása¹¹² itt a világban élés parancsának és annak a Krisztusnak a követéseként is értelmezhető, aki a keresztre feszítés evilági gyalázatát vállalva épp a látszólagos „vereségével” hirdeti a gonosz egyetemes bukásának kezdetét. A térdelő Medvére kést fogó, de a fiú társaitól „elég szoros” gyűrűbe vont Merényi tehetetlen dühében a saját tenyerébe vágja a kést, ami szimbolikus síkon arra utal, hogy a krisztusi kínszenvedés eszközei egyszer a kínzók ellen fordulnak, és a gonosz végül nem Krisztus tenyerét, hanem a saját kezét „szögezi” át.

Ennek a földi párviadalon átsugárzó transzcendens értelemnek a regény szakrális jelentőséggel felruházott magyar történelmi eseményeiben is megvannak a maga párhuzamai. Az „*esztelenül*” párbajt kezdő és azt megnyerő Medve „*higgadt és közönyös*” meghódolása azoknak a kőszegi várvédőknek a harci módszereit is felidézi, akik mind az „*esztelen hősiességet*”, mind az „*okos tárgyalásokat*”¹¹³ felhasználták az ostromlókkal szemben. Ne feledjük, hogy a regényben említett 1532-es tárgyalások szintén egy olyan gesztushoz vezettek, amely szoros párhuzamba állítható Medvének ezzel a cselekedetével. A tizenennyolc ostromot visszavert és a sikeres védekezést kemény diplomáciai alkudozásokkal váltogató Jurisics Miklós – Kőszeg megtartása fejében – ugyancsak „meghódolt” a török táborban a szultán előtt, aki ezek után abbahagyta az ostromot és elvonult a vár alól.¹¹⁴

A magyar múlt e győzelmes vereségei és meghódolásai óhatatlanul felidéznek az 1956-os forradalom esztelen hősiességét és diadalát, valamint az ezt követő térdre kényszerítést is, amelyben Ottlik ugyanúgy egy hódító és jogtalan hatalom bukásának a kezdetét látta, mint a török elleni régi csatavesztéseinkben vagy a „törökös” Merényik előtti „meghódolásainkban”. Az 1957-es Lukács-fürdő teraszán napozó „fiatal és öreg *honfi*

¹¹¹ IH 363–364. Medve és Bébé „törökellenessége” szempontjából nem elhanyagolható tény, hogy éppen *Lepantóról*, azaz a törökök tengeri hatalmát megtörő híres csatáról (1571) készülnek színdarabot írni...

¹¹² IH 360.

¹¹³ IH 363.

¹¹⁴ Vö. *Magyarország története*, 202.

társak”¹¹⁵ már a tertullianusi, ókeresztény szimbolika értelmében is „kinn vannak a vízből”, és a krisztusi, földi létezés áldozatokkal teli, nehéz szakmáját gyakorolják. Szeregyvel, Magdával és a többiekkel együtt „megszenveték már a múltat s jövődöt”,¹¹⁶ de az egymás iránt tanúsított „nagyvilági” türelmük és „szégyenlős szeretetük”¹¹⁷ egy olyan vígabb esztendő ígését hordozza, amelyben nyugodtan megünnepelhetik majd a történelmükben elviselt vereségek mártíriumát, sőt a túlvilági és az evilági ottomán birodalmak eltűnését is.

4. Ez a múltból táplálkozó, de a jelent és a jövőt is átható, tágas világszemlélet Zrínyire is rendkívül nagy mértékben jellemző. Igen szépen beszélt erről a költő kéziratait tanulmányozó Rákosné Ács Klára, aki az írások szerzőségének ismerete nélkül is olyan fontos dolgokat állapított meg az ezekben rejlő, „néma” üzenetről, amelyekkel a Zrínyikutató Kovács Sándor Iván is egyetérthetett: „Hihetetlen mélységeket és magasságokat jár be; bámulatra méltó tempóval, hullámzással és ritmussal él. Volt benne valami, amit mindig a múltból merített, emelt ki, s valahogy mindig a múltból indult ki. *Hihetetlen tradíció az, ami az életét telíti és összefoglalja [...]* Nagyon érdekes, hogy a hitet és a művészetet valahogyan teljesen egyesítette, a kettő teljesen eggyé vált nála.”¹¹⁸

Az egész életet betöltő tradíció, valamint a hitnek és a művészetnek ez az egyesítése Ottlik Géza munkáiról, sőt az Ottlik-művek írásképeről is elmondható. Az írás külső megformáltságát rendkívül fontosnak tartó szerző úgy vélte, hogy a jó könyv már „fizikai, anyagi valóságával” is szinte „megdelejezi” az olvasót. Egy írónál „a bekezdések aránya, a mondatokat jelző és elválasztó nagybetűk elhelyezése, a középpontozás, a kötőjelek vízszinteseinek rejtett összhangja is fontos” – hangoztatta egy Rónay Györgynek küldött levelében.¹¹⁹ Az írásnak ezzel az ikonikus jelszerűségével összefüggésben még azt a kijelentést is megkockáztatta, hogy „a rossz író, egyáltalán, más betűket használ, [...] mint a jó, s ezért olyan sivár, barátságtalan művének már a látványa is”.¹²⁰

A fentiekből persze az következik, hogy az ő műveibe „áradó” és a belőlük „delejező” Jézust is éreztetnie kell a lapok írásképerének, illetve az írásjegyek fizikai valóságának. Mindez újra visszatéríthet bennünket a korábban már említett „transzcendens” betűformák, azaz a csupa nagybetűs írásmód kérdéséhez. Hogy nem alaptalanul jutottunk ehhez a megjelöléshez, arra ismét csak Zrínyi szolgáltatja a legbeszédesebb bizonyítékot. A *Szigeti veszedelemben* ugyanis szintén megjelenik ez a „túlvilági” betűforma, amellyel minden egyes esetben Jézus nevét írja a szerző:

¹¹⁵ IH 5.

¹¹⁶ IH 7.

¹¹⁷ IH 5.

¹¹⁸ RÁKOSNÉ ÁCS KLÁRA, *Vallanak a betűk: Személyiségek és életutak pszichografológiai megközelítése*, Bp., Magvető, 1985, 208–209; KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *Irodalomtörténeti megjegyzések Rákosné Ács Klára Zrínyi Miklós kézírására vonatkozó grafológiai analíziséhez* = Uo., 212–217.

¹¹⁹ *Próza* 67–68.

¹²⁰ Uo., 68.

No már, én jó szolgálím, bátran induljunk,
Urunk JÉZUS nevét háromszor kiáltjuk

(III, 47.)

O, JÉZUS hitin valóknak szép csillaga,
O, ily vitézeknek érdemes hadnagya

(VI, 10.)

Te voltál JÉZUSNAK megszentelt hadnagya:
lhon az Istennek az ő koronája!

(XV, 41.)

Gábor András Szántó

LE ROMAN COMME «NOUVEAU GENRE OU PLUTOT GENRE DE NOUVEAU TESTAMENT» (Géza Ottlik: *Iskola a határon – Ecole à la frontière*)

La littérature traitant du roman le plus célèbre de Ottlik a manqué jusqu'ici de faire valoriser la théorie de l'auteur même concernant les romans dans l'interprétation du roman *Iskola a határon*. Ne pas prendre en considération les quatre modèles: R₁, R₀, R₂, et R_r, distingués par Ottlik serait très dommageable, en particulier dans le cas du modèle transcendant R_r lequel, selon l'auteur, conduit ses oeuvres «de la confusion de l'existence vers l'ordre» autrement dit, vers «une dimension et un niveau de liberté nouveaux».

Selon Ottlik le roman n'est pas seulement un «nouveau» genre mais aussi un genre de «Nouveau Testament» ce qui veut dire que la présence de Jésus «non dite mais réelle» est essentiellement importante du point de vue de la construction et de la valeur d'une oeuvre. Les événements apparemment caothiques sont expliqués d'une manière évidente quoique implicite par les motifs mythologiques du Bible, «récréant la totalité originelle du monde» ainsi que par la symbolique chrétienne primitive.

Parmi les traditions impliquant le Nouveau Testament dans l'esprit desquelles est conçu le roman d'Ottlik celles qui ont un caractère biblique «non dit» (Miklós Zrínyi, György Rákóczi Ier, Ferenc Kölcsey, etc.) sont particulièrement importantes. Elles permettent au lecteur et aux héros un passage sans difficulté un «passage spacieux» entre le passé et l'avenir. Selon l'auteur la «communication divine» basée sur un véritable amour non dit qui est possible entre tous est aussi importante pour la construction d'un roman que pour la construction d'une communauté humaine.